

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ПІДКИНУТИХ ДІТЕЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Кругляк М. Е.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук
Державного університету «Житомирська політехніка»*

У статті на широкому джерельному матеріалі визначено соціальний статус підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Волинської губернії). Проаналізовано причини появи підкидьків, зроблено підрахунок їхньої чисельності, показано роль держави і громадськості в розв'язанні проблеми сирітства. Автор приділяє значну увагу функціонуванню Житомирського сирітського будинку, показує алгоритм догляду за підкинутими дітьми в ньому. Стаття містить цінний статистичний матеріал щодо чисельності підкинутих і вбитих дітей у Волинській губернії, який демонструє динаміку зростання цього явища на початку ХХ ст. Межа ХІХ і ХХ століть була часом швидкого розвитку процесів модернізації та урбанізації, що визначали й суттєву трансформацію шлюбно-сімейних цінностей, сам інститут сім'ї теж зазнавав кардинальних змін. Безробіття, низька оплата праці, незадовільні побутові умови сукупно з надміру високими очікуваннями від міського способу життя спричинили зростання чисельності позашлюбних і підкинутих дітей і поширення дітозгубництва. Вирішити нагальну проблему появи сиріт узявся Наказ громадського піклування та земства, у підпорядкуванні якого опинилися сирітські будинки і притулки. До розв'язання проблеми долучалися засоби масової інформації, які постійно інформували громадськість про випадки підкидання дітей, публікували короткі звіти про їхню діяльність. Зроблено порівняльний аналіз функціонування виховних будинків і земських установ на території Російської імперії. Значна увага приділена високій смертності підкидьків (70–100%), що пов'язано з існуванням довгої бюрократичної процедури з оформлення немовляти. Автор аналізує слушність існування «вікон життя» при громадських установах губерній, завдяки яким, з одного боку, вдавалося зберегти життя підкидька, з іншого – ці ясла штовхали жінок до підкидання власних дітей, аби не брати подальшу участь у їхньому вихованні.

Ключові слова: підкидьок, дітозгубництво, «вікно життя», земство, виховний будинок, сирітський будинок, притулок, модернізація, губернія.

Постановка проблеми. 2009 року в Україні нарешті почули про «вікно життя». Такий спосіб порятунку новонароджених дітей уперше застосували у Львові, невдовзі «пункти прийому немовлят» відкрили в Києві, Харкові, Вінниці, Одесі, Луцьку, Рівному та інших містах [1]. «Вікно життя» – це спеціальний бокс, у якому жінка може анонімно залишити своє новонароджене дитя. Подібний учинок прирівнюється до факту відмови матері од своєї дитини в стаціонарі, а тому не передбачає кримінальної відповідальності. «Вікно життя» функціонує цілодобово. Дитина, що опинилася в боксі, отримує допомогу з боку лікарів, а потім опиняється в дитячому будинку. У матері на те, аби забрати свою дитину, є лише два місяці [2]. За статистикою, за перші п'ять років функціонування «вікон життя» по всій країні в них поклали всього шістьох дітей [3].

Підкидання новонароджених останнім часом знову стає топтемою вітчизняних ЗМІ. Наприклад, можна згадати знайденого наприкінці серпня 2019 року неподалік від підстанції швидкої допомоги в Кам'янському на Дніпропетровщині новонародженого малюка з ланцюжком і двома обручками [4].

У сучасних реаліях актуальним є вивчення практики догляду за підкидьками та сиротами, яку застосовували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії, державі, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, що якраз у цей час увійшла в еру модернізаційних перетворень. Урбанізація й емансипація жінок, деградація інститутів сім'ї та шлюбу, активне проникнення капіталістичних відносин у соціальну сферу стали визначальними рисами нової епохи.

Зазначимо, що вивчення соціального статусу підкидьків не знайшло належного висвітлення у вітчизняній науці. Під час підготовки статті використано праці дорадянських істориків і соціологів – М. Ошаніна [5] та І. Янжула [6], які проаналізували причини появи позашлюбних і підкинутих

дітей, подали значний статистичний матеріал щодо кількості підкидьків у Російській імперії та країнах Західної Європи, визначили соціальний статус позашлюбних дітей. Серед сучасних науковців вартими уваги є публікації російських істориків С. Зайцевої [7], Б. Миронова [8], у яких зроблено наголос на участі земств у піклуванні за підкидьками, показано зростання їхньої чисельності на тлі модернізаційних процесів, що мали місце в Російській імперії межі XIX і XX століть. Багату інформативну базу дають матеріали Державного архіву Житомирської області (ф. 183), періодична преса, зокрема газета «Волянь» (м. Житомир), статистичні збірники «Памятная книжка Волинской губернии» та «Обзор Волинской губернии».

Метою статті є визначити причини, що змушували жінок відмовлятися від своїх дітей і залишати їх напризволяще, сформулювати уявлення про підкидання дітей як соціальну проблему, охарактеризувати роль держави і громадськості в догляді за підкидьками на прикладі Волинської губернії (центр – м. Житомир) наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Першу спробу організації нагляду за підкидьками на теренах Росії здійснено 1706 року. Тоді митрополит Новгородський Іов відкрив для підкинутих дітей притулок, що існував за рахунок монастиря. 1715 року російський монарх Петро I наказав організувати в Москві та інших містах «гошпитали для зазорных младенцев, которых жены и девки рожают беззаконно и стыда ради отмечают в разные места, от чего иные младенцы безгодно умирают, а иные от тех же, кои рожают, и умерщвляются, и для того объявить указ, чтобы зазорных младенцев в непристойные места не отмечывали, но приносили бы к вышеозначенным гошпиталям и клали тайно в окно через какое закрытие, дабы приносимых лиц не было видно» [5, с. 12–13]. Починання Петра I підтримала імператриця Катерина II, з розпорядження якої в Росії виникли так звані «воспитательные дома» спершу в Москві (1763), потім у Петербурзі (1767). Однак діяльність подібних установ у провінції не приносила користі: не вистачало приміщень, годувальниць, дефіцит нагляду призводив до високої смертності. Саме тому 1828 року Комітет міністрів видав положення «Про заборону заснування виховних закладів у підпорядкуванні наказу громадського піклування». З 1837 року, відповідно до указу імператора Миколи I, всіх дітей із притулків необхідно було відправляти на виховання в села, до того ж вихованцям губернських установ було заборонено перебувати в закладах виховних будинків Москви й Петербурга. Нарешті, 1864 року, після прийняття земської реформи, обов'язки з нагляду за підкидьками було передано від наказів громадського піклування до губернських земств [7, с. 20–21]. Отже, з 1864 року турбота про піклування підкинутих дітей у Російській імперії була покладена на дві установи: відомство Імператриці Марії (виховні будинки) та земства (в 34 губерніях) [5, с. 16].

Зауважимо, що підкидьками часто були не тільки діти матерів-одиначок (покриток) і повій. Залишити своє дитя напризволяще могла й одружена дворянка, для якої поява «незаконнонародженої» дитини була річчю недоречною. Саме для другої категорії жінок найчастіше призначалися так звані «родильные убежища». Зокрема, у житомирській газеті «Волянь» у номері від 25 серпня 1904 року написано: «Для беременных, родительниц и рожениц (секр.) открыто убежище Р. Л. Пипиковой в г. Ровно у Рыковецкого, Шосс. ул.» [9]. У номері від 22 вересня 1909 року знаходимо інформацію про подібний за функціями заклад: «Родильный приют для секретных беременных и рожениц, с постоянными кроватями, акушерки Н. М. Шимчук, окончивш. С.-Петербургский Надеждинский повивальный институт. Приют под наблюдением врача акушера, Хлебная ул., № 78» [10]. Нерідко жінки, які народжували дітей у подібних «родильных приютах», залишали в них своїх немовлят і зникали. Пошуки матері були марними, адже, відповідно до правил притулків, у жінок не вимагалися жодні документи. Народжені й залишені матерями діти одразу ж відправлялися до сирітських будинків [11]. Не менше лякає інше оголошення в газеті «Волянь» від 25 березня 1906 року. Дехто Янішевська пише: «Девочку одного года-католичку предлагаю принять за свою: Крошенская улица, 56» [12].

Що змушувало жінок кидати своїх дітей? Аналіз публікацій у пресі кінця XIX – початку XX ст. наводить на думку, що основною причиною появи підкинутих дітей була все ж таки бідність матері. Як приклад візьмемо замітку в газеті «Волянь» від 11 березня 1898 р., в якій указувалося, що в ніч на 9 березня 1898 р. в яслах при Сирітському будинку в Житомирі знайшли хлопчика. При ньому була записка, в якій повідомлялися ім'я дитини, час її появи на світ, а також зазначалося, що матір залишає дитину через відсутність засобів до існування [13].

Згідно із законодавством Російської імперії, люди, які підкидали дітей, несли карну відповідальність. Зокрема, 1839 року за підкидання немовлят арештували 47 чоловіків і 123 жінки, 1873 року – відповідно 93 і 118, 1892 року – 206 і 805, 1913 року – 410 і 1759. За підрахунками Д. Ренсела, кількість підкинутих дітей до виховних будинків Москви та Петербурга становила: 1791–1800 рр. – 3 342 дитини щорічно, 1841–1850 рр. – 13 092, 1871–1880 рр. – 20 169, 1881–1890 рр. – 24 298, 1891–1900 рр. – 17 785, 1901–1910 рр. – 19 218, тобто з кінця XVIII до початку XX ст. число підкидьків зросло у 5,8 раза, тоді як населення Росії збільшилося лише у 2,9 раза [8, с. 184]. Наддніпрянська Україна демонструвала подібну тенденцію зростання кількості підкинутих дітей. Зокрема, 1872 року в Києві було зали-

шено напризволяще 24 дитини, 1876 року – 55, 1882 року – 105, 1886 року – 152, 1892 року – вже 305. Виходить, що за 20 років ця цифра збільшилася майже в 13 разів [14].

Пропонуємо ознайомитися з чисельністю підкидьків і вбитих новонароджених дітей у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Таблиця 1

Кількість підкинутих і вбитих новонароджених дітей у Волинській губернії (1885–1913)

Рік	Кількість підкинутих дітей			Кількість убитих новонароджених дітей		
	у містах	у повітах	у губернії	у містах	у повітах	у губернії
1885	1	1	2	2	22	24
1886	2	2	4	9	27	36
1887	2	4	6	4	26	30
1888	2	1	3	4	32	36
1889	5	12	17	7	27	34
1891	8	3	11	6	30	36
1892	4	7	11	5	23	28
1893	6	5	11	3	32	35
1894	4	4	8	Дані відсутні		
1895	8	6	14	10	41	51
1896	13	12	25	Дані відсутні		
1897	15	16	31	3	45	48
1898	19	20	39	6	28	34
1899	23	25	48	5	32	37
1900	91	30	121	Дані відсутні		
1901	Дані відсутні			4	27	31
1902	43	28	71	1	36	37
1903	51	13	64	1	26	27
1904	63	16	79	Дані відсутні		
1905	40	26	66	Дані відсутні		
1906	Дані відсутні			2	34	36
1907				2	33	35
1909				6	47	53
1910				1	39	40
1911				4	36	40
1912				11	43	54
1913				6	48	54

Джерела: [15, с. 101, 153; 16, с. 59, 149; 17, с. 17; 18, с. 105; 19, с. 113; 20, с. 134; 21, с. 128; 22, с. 175; 23, с. 173; 24, с. 179; 25, с. 13, 84; 26, с. 15; 27, с. 15, 62; 28, с. 15, 62; 29, с. 15, 62; 30, с. 15, 62; 31, с. 15, 62; 32, с. 15; 33, с. 15, 64; 34, с. 15; 35, с. 13, 60; 36, с. 23, 52; 37, с. 15, 74; 38, с. 19, 92; 39, с. 15, 88; 40, с. 5; 41, с. 9].

Дані таблиці свідчать про те, що жінки, які проживали в містах, найчастіше вдавалися до підкидання своїх дітей, тоді як жінки, які проживали в повітах, схилилися до дітозгубництва. Припускаємо, що пов'язане це із жорсткими нормами традиційного суспільства, в якому засуджувалися позашлюбні стосунки, а набуття статусу покритки й байстрюка свідчило про ізоляцію із життя громади та загальний громадський осуд. Отже, Волинська губернія демонструє характерну для всієї Наддніпрянщини картину зростання кількості підкинутих дітей: за 20-річчя – з 1885 по 1905 рр. – кількість залишених напризволяще немовлят зростає з 2 до 66, збільшившись у 33 рази, а саме «підкидання» дітей стало звичним явищем, про яке ледь не щодня писали місцеві газети.

Для порівняння вкажемо кількість підкинутих дітей до виховних будинків різних губерній. Так, в Архангельському виховному будинку за 1883–1887 рр. знаходилося лише 3 підкидьки, у В'ятському – в середньому 5 осіб щороку, в Уфимському – 22 підкидьки на рік, під опікою Володимирського та Чернігівського земств знаходилося лише по 3 підкинуті дитини [5, с. 17–18, 29].

Яка доля чекала на підкинутих дітей? За даними дорадянського вченого І. Янжула, 10% позашлюбних дітей Франції в дорослому віці опинялася у виправних закладах або на каторжних роботах. Прикметно, що не всі підкидьки, які опинялися у виховних будинках, доживали до дорослого віку. В Австрії та Франції до 12-річного віку помирало 70% підкинутих дітей, тоді як серед народжених у шлюбі смертність становила 40%. Що стосується даних по Росії, то вони були більш песимі-

стичними: 1767 року до Московського виховного будинку прийнято 1 089 підкидьків, із них померло 1 073 особи (98,53%) [6, с. 1–2]. За даними російських лікарів, до притулків потрапляло 93% хворих підкидьків [5, с. 49].

Високу смертність підкинутих дітей частково можна пояснити необхідністю дотримання бюрократичної процедури. Так, після того, як немовля знайдено, його спершу відправляли до поліцейського відділку, де складали протокол, записували час і місце знаходження підкидька, ім'я та звання людини, що його знайшла, визначали стать і вік немовляти, детально описували речі, в які його було загорнуто. І лише після завершення формальностей дитину відправляли до відділення підкинутих. У притулках затримувалися лише хворі діти до свого одужання, а здорові віддавалися селянам за визначену плату. Зазвичай відділення для підкинутих дітей існувало на кошти Приказу громадського піклування, який брав на себе зобов'язання утримувати їх до повноліття [14].

Аби якось зменшити дитячу смертність, наприкінці XIX ст. при Житомирському сирітському будинку було споруджено спеціальні ясла (щось на кшталт сучасного «вікна життя»), що являли собою колиску під навісом, куди матері-невдахи могли класти своїх дітей. Однак 1899 року ці ясла наказано було прибрати, оскільки в них убачали «заохочення для матерів, що мали намір підкинути свою дитину». Можливо, подібний винахід урятував не одне дитяче життя від обмороження та поїдання собаками [42]. Тим не менше до Сирітського будинку, за даними журналіста газети «Вольнь», останніми роками XIX століття було підкинуто вдвічі більше дітей, ніж це спостерігалось раніше [43]. За даними М. Ошаніна, наявність подібних люльок-кошиків збільшувала кількість підкидьків, адже до 30% немовлят, яких залишали в яслах, були «законними» (напевне, мається на увазі народженими у шлюбі, про яких не хотіли дбати батьки). Складалось враження, що люлька була нібито афішею, яка закликала покласти в неї дитину, аби не виховувати її. Для порівняння: 1891 року в Московському виховному будинку було скасовано ясла. Як результат, кількість підкидьків упала з 17 тис. до 10 тис. осіб, у Петербурзькому виховному будинку за 1887–1890 рр., коли діяв таємний прийом, у середньому надходило 9 764 підкидьки на рік, а з 1891 по 1895 рр., коли було скасовано люльку, лише 7 126 осіб [5, с. 37, 40–41].

Знайдені в Житомирі підкидьки направлялися в Сирітський будинок. Із 1850-х рр. він розміщувався в найманих помешканнях, що в пресі характеризувалися як «тісні, сирі й прохолодні». 1898 року, нарешті, було розпочато роботи з будівництва окремого приміщення [44]. За даними 1897 р., в Житомирському сирітському будинку виховувалися діти різних станів християнського віросповідання – 32 хлопці і 28 дівчаток. Тут же діяло училище, деякі з дітей відвідували двокласне міське училище. З 1897 р. з ініціативи почесного опікуна установи О. Трепової запроваджено уроки праці [45]. На початку XX століття в Сирітському будинку планувалося максимально утримувати 90 осіб. З ініціативи Наказу громадського піклування для дітей до семирічного віку (серед них було чимало підкидьків) організовано Піклування. Процедура виховання підкидьків була такою. Малюків привозила до Сирітського будинку поліція, потім підкинутих дітей відправляли до грудного відділення, що існувало при установі. Через певний час дітях віддавали місцевим мешканцям, зокрема сільським жінкам-годувальницям, за визначену плату у 2 руб. 50 коп. на місяць (1915 року сплачували вже 3 руб. на місяць). Розрахунки здійснювалися щоквартально, гроші надавалися годувальникам лише за умови пред'явлення ними посвідчень від парафіяльних священників або сільської влади про належне утримання підкидьків (для порівняння, Київське земство сплачувало годувальникам 3 руб. на місяць, Херсонське – від 3 до 4 руб., Самарське – від 5 до 6 руб. [5, с. 85]). Після досягнення дитиною 12-річчя плата за утримання сиріт у сільських мешканців припинялася, а тому діти або залишалися у своїх годувальників, або йшли служити до інших осіб за плату 10 руб. на рік на користь узятих ними на утримання вихованців. Із 1904 року Сирітський будинок опинився у віданні губернського земства. Аби мати постійний медичний нагляд за підкидьками, губернська управа встановила при ньому посаду фельдшериці, що мала періодично відвідувати села, в яких виховували дітей. Так, 1915 року здійснено 15 оглядів з боку фельдшериці та 5 оглядів з боку наглядача будинку [46, арк. 61].

Станом на 1 січня 1885 року в годувальниць перебувало 25 хлопчиків і 18 дівчаток [47, с. 57]. Загальне зростання кількості підкидьків у Сирітському будинку демонструє статистика: станом на 1 січня 1909 року при установі перебувало вже 116 хлопців і 116 дівчат [20, с. 60], на 1 січня 1910 року – 148 хлопчиків і 159 дівчаток, на 1 січня 1911 року – 188 хлопчиків і 180 дівчаток [21, с. 64], на 1 січня 1915 року – 202 хлопчики і 210 дівчаток [46, арк. 61]. Попри більш-менш задовільні умови для утримання підкидьків, смертність все одно залишалася доволі високою. Наприклад, 1911 року до Піклування прибуло 67 хлопчиків і 63 дівчинки (сукупно 130 осіб), померло – 36 хлопчиків і 33 дівчинки (69 осіб). Станом на 1 січня 1912 року в Піклуванні було 328 дітей, тобто помирала кожна п'ята дитина [22, с. 84]. За даними М. Ошаніна, у притулках по Російській імперії був такий рівень смертності: в Орловській губернії (1910 р.) – 12%, у Київській (1911 р.) – 14%, у Воронежській (1910 р.) – 23%, у Казанській (1910 р.) – 38%, у Херсонській (1910 р.) – 48%, у Нижегородській (1910 р.) – 71,6%, у Рязанській (1909 р.) – 85% [5, с. 108].

Висновки. Отже, проблема підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. стала однією з нагальних. На тлі розвитку процесів модернізації відбувалася суттєва трансформація шлюбно-сімейних цінностей, зазнавав кардинальних змін інститут сім'ї. Урбанізація покликала до міст сільську молодь, яка не завжди могла знайти гідний заробіток і пристосуватися до існування в новому середовищі. Безробіття, низька заробітна плата, незадовільні умови праці сукупно із завищеними експектаціями від міського способу життя спричинили зростання чисельності позашлюбних і підкинутих дітей і дітозгубництва, в основному поширеного в провінції. Функції нагляду за підкидьками було передано Наказам громадського піклування та земським установам, у підпорядкуванні яких опинилися сирітські будинки і притулки. І все ж із позитивних зрушень на початку XX століття можна визначити активне залучення громадськості до проблеми сирітства й безпритульності, меценатів і ЗМІ, завдяки активності яких держава звернула увагу на цю проблему й прагнула знайти шляхи її законодавчого розв'язання.

Krugliak M. Social status of abandoned children in the Russian Empire in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries (on the example of Volyn province)

Being based on a wide source material the article defines the social status of abandoned children in the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth centuries (on the example of Volyn province). The causes of the occurrence of abusers are analyzed, their number is calculated, the role of the state and the public in solving the orphanage problem is shown. The author pays considerable attention to the functioning of the Zhytomyr Orphanage, shows the algorithm of caring for the abandoned children in it. The article contains valuable statistical material on the number of children abandoned and killed in Volyn province, which demonstrates the dynamics of this phenomenon in the early twentieth century. The turn of the nineteenth and twentieth centuries was a time of rapid development of the processes of modernization and urbanization, which also determined a significant transformation of marital and family values, and the Institute of the Family itself underwent dramatic changes. Unemployment, low pay, poor living conditions combined with excessively high expectations of urban lifestyles have led to an increase in the number of illegitimate and abandoned children and the spread of child loss. Orders for public care and zemstvos were taken to solve the urgent problem of orphans' appearance, orphanages and shelters were run by the latter. The problem was solved by the media, which constantly informed the public about the cases of the abduction of children, published brief reports on their activities. The article makes a comparative analysis of the functioning of educational establishments and Zemsky institutions in the territory of the Russian Empire. Much attention is paid to the high mortality rate (70–100%), which is associated with the existence of a long bureaucratic procedure for the registration of infants. The author analyzes the soundness of the existence of “windows of life” in the provincial public institutions, which, on the one hand, managed to save the life of a kid, but on the other – these nurseries pushed women to throw their own children in order not to participate in their upbringing.

Key words: foundling, child loss, “window of life”, zemstvo, orphanage, asylum, modernization, province.

Література:

1. Браткова А. В Киеве открыли пункт приема подкидышей-грудничков. URL: <https://www.segodnya.ua/kiev/kpower/v-kieve-otkryli-punkt-priema-podkidyshey-hrudnichkov-235674.html> (дата звернення: 06.09.2019).
2. Перехрест О. У пологовому будинку Дрогобича відкриють «Вікно життя». URL: https://zaxid.net/u_pologovomu_budinku_drogobicha_zyavitsya_vikno_zhittya_n1450283 (дата звернення: 06.09.2019).
3. В «вікна життя» по всій Україні за чотири роки принесли шість підкидьків. URL: <http://catholicnews.org.ua/v-vikna-zhittya-po-vsiy-ukrayini-za-chotiri-roki-prinesli-shist-pidkidkiv> (дата звернення: 06.09.2019).
4. Таємниця підкидька з Кам'янського обростає деталями: «до ручки прив'язали обручки». URL: https://politeka.net/ua/news/incidents/1132325-tajna-podkidysya-iz-kamenskogo-obrastaet-detajami-k-ruchke-privjazali-obruchalnye-kolca/?utm_source=ing-switcher&utm_medium=desktop&utm_campaign=ua (дата звернення: 06.09.2019).
5. Ошанин М. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типолитография Губернской Земской Управы, 1912. 284 с.

6. Янжул Ив. О незаконнорожденных. Статистико-юридический очерк. Москва : В Унив. Тип., 1870. 80 с.
7. Зайцева С.В. Земские учреждения и подкидыши в конце XIX века. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2008. Вып. 2 «История». С. 20–33.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в. : в 2 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000. Т. 1. 548 с.
9. Для беременных. *Волынь*. 1904. № 118. С. 4.
10. Родильный приют. *Волынь*. 1909. № 260. С. 1.
11. Брошенный ребенок. *Волынь*. 1900. № 134. С. 2.
12. Девочку. *Волынь*. 1906. № 66. С. 1.
13. Подкидыш. *Волынь*. 1898. № 56. С. 2.
14. Призрение бесприютных детей и подкидышей. *Волынь*. 1897. № 40. С. 2.
15. Обзор Волынской губернии за 1886 год. Житомир : Губернская Типография, 1887. 162 с.
16. Обзор Волынской губернии за 1887 год. Житомир : Губернская Типография, 1887. 154 с.
17. Обзор Волынской губернии за 1903 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1904. 168 с.
18. Обзор Волынской губернии за 1906 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1907. 134 с.
19. Обзор Волынской губернии за 1907 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1908. 140 с.
20. Обзор Волынской губернии за 1909 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1910. 162 с.
21. Обзор Волынской губернии за 1910 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1911. 160 с.
22. Обзор Волынской губернии за 1911 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1912. 180 с.
23. Обзор Волынской губернии за 1912 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1913. 180 с.
24. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1914. 184 с.
25. Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1886. 592 с.
26. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1888. 289 с.
27. Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1889. 363 с.
28. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1890. 455 с.
29. Памятная книжка Волынской губернии на 1892 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1891. 250 с.
30. Памятная книжка Волынской губернии на 1894 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1894. 476 с.
31. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1895. 474 с.
32. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1896. 476 с.
33. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1897. 580 с.
34. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1898. 518 с.
35. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1899. 596 с.
36. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. Житомир : Паровая типо-литография Угер и Блох, 1900. 622 с.
37. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1900. 582 с.
38. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1902. 556 с.
39. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1904. 350 с.
40. Памятная книжка Волынской губернии на 1905 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1904. 460 с.
41. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1905. 388 с.
42. Сиротский дом. *Волынь*. 1899. № 157. С. 2.
43. Сиротский дом. *Волынь*. 1900. № 275. С. 2.
44. Сиротский дом. *Волынь*. 1898. № 55. С. 3.
45. Сиротский дом. *Волынь*. 1898. № 61. С. 3.
46. Державний архів Житомирської області. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. 125 арк.
47. Обзор Волынской губернии за 1885 год. Житомир : Губернская Типография, 1886. 136 с.